

بررسی و توصیف ساخت آوایی در گویش علمیرزایی سرخس

چکیده

تحقیق حاضر با هدف بررسی توصیفی و همزمانی ویژگی‌های آوایی مشترک موجود در گونه‌های زبانی رایج در ۲۰ منطقه از شهرستان سرخس صورت گرفته است. از این تعداد، مناطقی که شامل فرایندهای آوایی مورد نظر هستند ذکر شده است. همچنین داده‌هایی که در بررسی استفاده شده اند شامل ۱۰۰ صورت زبانی است. داده‌های مورد بررسی به صورت مصاحبه و ضبط صدا گردآوری شده است. گویشوران اکثراً مردان سالخورده، کشاورز یا دامدار، کاسب و کم سواد یا بیسواد بودند که تمام عمر خود را در روستاها گذرانده اند. فرایندهای واجی مشاهده شده در گونه‌های مورد بررسی بدین ترتیب است: ۱- همگونی همخوانی و واکه ای و دگرگونی واکه ای؛ ۲- افزایش واکه پایانی؛ ۳- حذف همخوان پایانی؛ ۴- تبدیل واکه /e/، /o/، /i/ در هجای اولیه به واکه /a/ از نتایج دیگر این تحقیق وجود سه واجگونه /s/، /z/، /q/ است که به آنها اشاره شده است.

کلیدواژه‌ها: ویژگی‌های واجی، فرایندهای آوایی، بررسی توصیفی، نرم شدگی، ترخیم، تسکین.

۱- مقدمه

شهرستان سرخس، شهری در منتهی الیه شمال شرقی ایران و بخش وسیعی از استان خراسان رضوی است که در کنار مرز ایران و ترکمنستان واقع شده است. این ناحیه دارای دو شهر به نام‌های سرخس و مزداوند و دو بخش مرکزی و مرزداران و شش دهستان است. ترکیب نژادی شهرستان سرخس از نژادهای زابلی، بلوچی، آذری، عرب، علمیرزایی، شاهسون، عشایر کرد، تیموری‌ها و

خاوری‌ها است. اشارات فراوان به سرخس در شاهنامه، خبر از حضور این شهر در تاریخ اسطوره‌ای ایران می‌دهد. بنابر شواهد در عهد باستان سرخس با نام اولیه «ساریکا» یا «سارایکو» واقع در سرحد ایران و توران بر سر راه مرو به نیشابور و عراق عجم از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. نزدیکی و خویشاوندی گویش علیمیرزایی با زبان فارسی میانه و فارسی باستان و نیز خویشاوندی این گویش با شماری از گویش‌های اقوام ایرانی در درون سرزمین و نیز همسانی‌های آن در پاره‌ای از اصطلاحات و واژه‌ها با کشورهای همسایه نظیر ترکمنستان، پژوهش در این گویش را از سودمندی‌ها و ارزش‌های ویژه‌ای برخوردار ساخته است.

۲- روش تحقیق و تحلیل داده‌ها

مقاله حاضر، پژوهشی است توصیفی که موضوع آن بررسی و توصیف ساخت آوایی گویش علیمیرزایی در شهرستان سرخس است. نتایج حاصل از این بررسی نشان می‌دهد این شهرستان متشکل از یک جامعه چندزبانه است و در حال حاضر در این شهرستان سخنگوی تک‌زبانه وجود ندارد. هر یک از این گونه‌های زبانی دارای گویش‌های متعددی می‌باشد، اما بنا بر صورت غالب زبانی، می‌توان برای این شهرستان مناطق زبانی در نظر گرفت. نواحی شمال شرقی و شرق شهرستان به گونه عرب، زابلی و ترک، نواحی جنوب شرقی و جنوب و جنوب غربی این شهرستان به گونه زابلی و بلوچی، شمال غربی و غرب این شهرستان به گویش علیمیرزایی و زابلی و در شمال و مرکز شهرستان به گویش علیمیرزایی اختصاص دارد.

جهت جمع‌آوری داده‌ها از گویش علیمیرزایی پرسشنامه‌ای تنظیم شد. این پرسشنامه حاوی ۲۰۰ سوال بود که پس از سوال از گویشوران و بررسی مقدماتی و حذف صورت‌های کم‌اهمیت و نزدیک تر به معیار فهرستی حاوی ۱۰۰ صورت زبانی فراهم گردید. اطلاعات لازم از طریق مصاحبه، پرسش حضوری، مشاهده مکالمات، نشان دادن تصویر، کشیدن شکل، استفاده از زبان اشاره و توضیح خواستن و ضبط آن بر روی دستگاه، جمع‌آوری گردید و پاسخ‌ها پس از کنترل آوانویسی شدند. گویشوران از بین بومیان اصیل، زن و مرد از هر گروه سنی (اکثر گویشوران اصلی از میانسالان بودند) کارگر، خانه‌دار، کسبه و غیره بودند. هنگام مصاحبه از داوطلبان خواسته شد تا

صورت‌های زبانی را به همان گونه ای که در جمع خانواده و گروه همسالان خود صحبت می‌کنند بیان کنند.

۳-توصیف واج‌ها در گویش علیمیرزایی

واج‌های هر گویش یا زبان را می‌توان از طریق جانشین سازی در جفت‌های کمینه استخراج کرد. در این روش هر واحد آوایی در سه جایگاه آغاز، میان و پایان تکواژها با واحدهای آوایی دیگر در تقابل قرار داده می‌شود و از این راه واحدهای آوایی که سبب تمایز معنی و یا تغییر نقش می‌شوند، مشخص می‌گردد.

۳-۱- استخراج همخوان‌ها

تمام همخوان‌ها در این گویش همانند فارسی معیار است. تقابل واج‌های /d/ /t/ /z/ /s/ /b/ /p/ /n/ /m/ /ʔ/ /h/ /l/ /r/ /x/ /q/ /g/ /k/ /š/ /ž/ /j/ /č/ /v/ /f/ /z/ /s/ تنها تفاوت در حوزه همخوان‌ها وجود واجگونه مشدد /s/ در این گویش است. همچنانکه گفته شد، یکی از ویژگی‌های این گویش وجود واجگونه مشدد /s/ در آن است: مانند:

سال /s̄ âl/ علامت s̄ بیانگر واجگونه مشدد /s/ می‌باشد. این واجگونه در بافت

آوایی قبل وبعد از واکه کشیده ظاهر می‌شود.

داس /dâ s/ صد تومانی /sadi/

۳-۲- استخراج واکه‌ها

در این گویش تمام واکه‌های فارسی معیار، اعم از شش واکه ساده و دو واکه مرکب، وجود دارد که در اینجا نمونه‌هایی آورده شده است. تفاوت این گویش با فارسی معیار در حوزه مصوت‌ها وجود سه واج کشیده /ā/ /ē/ /ō/ است که با مصوت ساده تمایز معنایی ایجاد می‌کند. در داده‌های زیر این تمایز مشاهده می‌شود:

۱- واج /i/

هویت این واج از تقابل‌های زیر به دست می‌آید.

الف - /i/ - /a/

/tir/ تیر /tar/ خیس

و - /i/ - /ā/

/tir/ تیر /tār/ طرح
/niš/ نیش /nāš/ نعش (جنازه)

ز - /i/ - /ē/

/zira/ زیره /zēra/ درزیر است

ح - /i/ - /ō/

/kina/ کینه /kōna/ کهنه

/dira/ دیره /dōra/ دوره

۲- واج /a/

شناسایی این واج از مقایسه با واج /i/ (۱- الف) واز سنجش‌های زیر به دست می‌آید.

الف - /a/ - /e/

/dasta/ دست راست /desta/ دسته

/mar/ مهریه /mer/ مهر و محبت

ب - /a/ - /o/

/dam/ نفخ /dom/ دم

ج - /a/ - /â/

/tar/ خیس /târ/ تاریک

/naf/ نفت /nâf/ ناف

د - /a/ - /u/

/kar/ ناشنوا   /kur/ نایننا

/ta/ انتها   /tu/ داخل

ه - /a/ - /ā/

/qat/ قحط   /qāt/ قطع

/nara/ نراست   /nāra/ نعره

۳- واج /e/

هویت این واج از سنجش با واج‌های /i/ (۱-ب)، /a/ (۲-الف) و نیز از مقایسه با واج‌های زیر مشخص می‌گردد.

الف - /e/ - /o/

/me/ مه   /mo/ من

ب - /e/ - /â/

/xel/ خل   /xâl/ خال

/deq/ دق   /dâq/ داغ

ج - /e/ - /u/

/per/ پر   /pur/ پر

د - /e/ - /ē/

/sel/ بیماری سل   /sēl/ سیل

۴- واج /o/

هویت این واج از مقایسه با واج‌های /i/ (۱-ج)، /a/ (۲-ب)، /e/ (۳-الف) و واج‌های زیر به دست می‌آید.

الف - /â/ - /o/

ما /mâ/

من /mo/

ب - /â/ - /o/

قطع /qāta/

شنا /qota/

د - /â/ - /o/

شیر درنده /šīr/

صدای ریزش آب /šor/

ه - /â/ - /o/

هم زدن /šōr/

صدای ریزش آب /šor/

۵- واج /â/

هویت این واج از مقایسه با واج‌های /i/ (۱-د)، /a/ (۲-ج)، /e/ (۳-ب)، /o/ (۴-الف) و

نیز واج‌های زیر به دست می‌آید.

الف - /â/ - /u/

نابینا /kur/

کار /kâr/

ب - /â/ - /â/

طرح /tār/

تاریک /târ/

ج - /â/ - /ê/

مهر /mēr/

مار /mâr/

سیل /sēl/

سال /s âl /

د - /â/ - /ô/

دور /dōr/

دار قالی /dâr/

ه - /â/ - /ou/

جو /ow Ĵ /

جا /â Ĵ /

۶- واج /u/

هویت این واج از مقایسه با واج‌های /i/ (۱- الف)، /a/ (۲- د)، /e/ (۳- ج)، /o/ (۴- ب)، /â/ (۵- الف) و نیز از سنجش با واج‌های زیر مشخص می‌شود.

الف - /u/ - /ā/

تور	/tur/	طرح	/tār/
-----	-------	-----	-------

ب - /u/ - /ē/

توان	/zur/	زیر	/zēr/
------	-------	-----	-------

ج - /u/ - /ou/

او	/?u/	آب	/?ow/
----	------	----	-------

د- /u/ - /ō/

/šur/	هم زدن	/šōr/
-------	--------	-------

۷- واج /ā/

هویت این واج از مقایسه با واج‌های /i/ (۱- و)، /a/ (۲- ه)، /e/ (۳- د)، /o/ (۴- ج)، /â/ (۵- ب)، /u/ (۶- الف) و نیز واج‌های زیر به دست می‌آید.

الف - /ā/ - /ī/

شورور	/šār/	حیوان درنده	/šīr/
-------	-------	-------------	-------

ب- /ā/ - /ō/

دارد	/dāra/	دوره	/dōra/
------	--------	------	--------

کنه	/kāna/	کهنه	/kōna/
-----	--------	------	--------

۸- واج /ē/

هویت این واج را از مقایسه با واج‌های /i/ (۱- ز)، /a/ (۲- و)، /e/ (۳- ه)، /o/ (۴- د)، /â/ (۵- ج)، /u/ (۶- ب)، /ā/ (۷- الف) و نیز از سنجش با واژه‌های زیر به دست می‌آید.

الف - /ē/ - /ō/

/mōr/ مهر

/mēr/ مهر

۹- واج /ō/

هویت این واج را از مقایسه با واج‌های /i/ (۱-ح)، /a/ (۲-ز)، /e/ (۳-و)، /o/ (۴-ه)، /â/ (۵-د)، /u/ (۶-ج)، /ā/ (۷-ب)، /ē/ (۸-الف) و نیز واج /ou/ می‌توان تشخیص داد.

الف - /ō/ - /ow/

/ʔou/ آب

/ʔō/ صوت بیان اعتراض

۱۰- واج /ow/

هویت این واج از مقایسه با واج‌های /i/ (۱-ط)، /a/ (۲-ح)، /e/ (۳-ز)، /o/ (۴-و)، /â/ (۵-ه)، /u/ (۶-د)، /ā/ (۷-ج)، /ē/ (۸-ب)، /ō/ (۹-الف) می‌توان تشخیص داد.

۴- فرایندهای واجی

۴-۱ یکی از فرایندهای واجی رایج در این گویش، تضعیف یا نرم شدگی آواست. تضعیف، اصطلاحی است برای اشاره به کاهش قدرت کلی آوا. تغییر آوای انسدادی به سایشی، سایشی به ناسوده، آوای بی واک به واکدار یا حذف آوا از متداول‌ترین تغییراتی هستند که تحت این عنوان شناخته شده اند (کریستال، ۱۹۹۲: ۱۹۷).

یکی از این موارد تقابل همخوان انسدادی /b/ فارسی معیار با همخوان ناسوده /w/ و سایشی /v/ در این گونه زبانی است. چنین تقابلی در بسیاری از گویش‌ها مشاهده شده است.

فارسی /xâb/

علیمیرزایی

/xow/

/vâ/

/bâz/

/bâz/

۴-۲- همگونی نیز از دیگر فرایندهای رایج در گویش علیمیرزایی است. گاهی یک همخوان در همنشینی با همخوان دیگر پاره ای از مختصات آوایی خود را از دست می‌دهد و به جای آن مختصات آوایی همخوان مجاور را به خود می‌پذیرد. چنانچه این فرایند موجب شود که یکی از همخوان‌ها عیناً به صورت همخوان دیگر درآید همگونی کامل است. اما اگر همگونی موجب همانندی کامل دو همخوان نشود آن را همگونی ناقص می‌گویند.

همگونی ممکن است پیشرو یا پسرو باشد. در همگونی پیشرو از دو همخوان همنشین آن که جایگاه نخستین را اشغال کرده است، ثابت و بدون تغییر می‌ماند و همخوانی که در جایگاه دوم قرار داد، دستخوش تغییر می‌شود. در همگونی پسرو، از دو همخوان همنشین آن که جایگاه دوم را اشغال کرده است، ثابت می‌ماند و همخوان اول تغییر می‌کند. همگونی ممکن است میان یک همخوان و واکه همنشین نیز بروز کند. همگونی بین واکه‌ها که به آن هماهنگی واکه ای گفته می‌شود، نیز از فرایندهای رایج در گویش هاست که می‌تواند پیشرو یا پسرو باشد.

الف- همگونی پیشرو

/Kolux/→/kolox/

ب- همگونی پسرو

Sebil/→/sibil/

۴-۳- از دیگر فرایندهایی آوایی که در گویش علیمیرزایی به چشم می‌خورد افزایش واکه پایانی است. یکی از بارزترین ویژگی آوایی زبان ایرانی باستان وجود واکه پایانی در اغلب واژه‌ها بوده و آشکارترین تحول آوایی زبان از دوره باستان به دوره میانه حذف همین مصوت‌های پایانی است.

الف - افزایش یک هجا

Bešur/→/bešurak/

ب - افزایش یک واکه

/rowšan/→/rowšani/

ج - افزایش همخوان

/ru/→/ruye/

۴-۴- فرآیند دیگری که در داده‌ها مشاهده شده است حذف همخوان پایانی، هجای پایانی و مصوت پایانی است، که بیانگر فرایند ساده شدگی در زبان است. گاهی یک واحد زنجیری تحت شرایط خاصی از زنجیره گفتار حذف می‌شود. دو نوع فرایند حذف در زبان وجود دارد که تمیز آن از یکدیگر ضروریست یکی حذف تاریخی است که بر اثر آن به مرور زمان و طی مراحل تاریخی مختلف یک واحد زنجیری به پیروی از قواعد تاریخی - زبانی خاصی از زنجیره‌های آوایی مشخص حذف می‌شود و دیگری حذف ساختاری است که تابع قواعد نظام صوتی زبان است که حاکم بر ترکیب آواها از زنجیره گفتار می‌باشند. به این تعبیر که هرگاه در ترکیب آواها با هم نوعی همنشینی بین واحدهای زنجیری به وجود آید که یا خلاف نظام صوتی زبان باشد و یا بر اساس طبیعت آوایی زبان تقییل به نظر برسد برای رفع این اشکال یک واحد آوایی از زنجیره گفتار حذف می‌شود (حقوق‌شناس، ۱۳۸۳: ۱۵۷-۱۵۸).

الف - حذف آغازین

/?anâr→/nâr/

حذف پایانی: حذف پایانی را اصطلاحاً "ترخیم" نیز می‌گویند. مانند:

ب - حذف همخوان

/kelid/→/kili/

ج - حذف هجای پایانی

/miravam/→/miro/

/âbestan/→/âvost/

د - حذف همخوان

/âstin/→/asti/

ه - حذف میانی: حذف واج از میان واژه را اصطلاحاً تسکین می‌گویند. مانند:

حذف مصوت

/kabutar/→/kaftar/

حذف صامت

/afsâr/→/osâr/

۴-۵- فرآیندهای قلب، هماهنگی واکه‌ای و نیز ابدال را می‌توان در صورت‌های مورد بررسی مشاهده کرد. گاهی در زنجیره گفتار یک واحد زنجیری به واحد زنجیری دیگری مبدل می‌شود، بی آنکه بتوان برای آن در چارچوب فرایندهای همگونی، ناهمگونی، همگونی واکه و همخوان، یا در چارچوب فرایندهای دیگری توجیهی یافت (حق‌شناس، ۱۳۸۳: ۱۶۰).

الف - ابدال

/divâr/ → /difâl/

/lagad/ → /laqad/

خشی شدن تقابل واج‌های /m/ و /n/ پیش از صامت /b/

/gonbad/ → /gombaz/

ب - ادغام

/panbe/ → /poma/

ج - قلب

/setâre/ → /estâre/

۵- نتیجه‌گیری

همان‌طور که از بررسی داده‌ها مشاهده شد در گویش علیمیرزایی نشانه‌هایی از فارسی باستان و میانه وجود دارد که می‌تواند مورد توجه باشد. از این نشانه‌ها می‌توان به وجود سه واج /ā/, /ē/, /ō/ و وجود واکه پایانی در اغلب واژه‌ها اشاره کرد. علاوه بر این، تغییرات زیر در این گویش قابل ملاحظه است:

۱- خوشه همخوانی /mi/ فارسی در علیمیرزایی به صورت /mo/ ظاهر می‌شود و همخوان

/d/ پایانی حذف می‌شود؛ مثلاً:

فارسی	علیمیرزایی
/mikonad/	/mokona/
/mixânad /	/moxuna/

۲- واکه /e/ پایانی فارسی رسمی در گویش علیمیرزایی به صورت /a/ ظاهر می‌شود.

فارسی	علیمیرزایی
/xâ ne/	/xana/
/kâ se/	/kasa/

۳-واکه /â/ در فارسی رسمی، پیش از بافت آوایی cv به صورت /a/ در این گویش ظاهر می‌شود.

فارسی	علیمیرزایی
/xâle /	/xala/
/tâze/	/taza/

۴-واکه /â/ در بافت آوایی پیش از /m/ پایانی در فارسی، در گویش علیمیرزایی به صورت /o/

ظاهر می‌شود.

فارسی	علیمیرزایی
/šâm/	/šom/
/bâm/	/bom/

۵-خوشه همخوانی /âb/، /ab/، فارسی، در گویش علیمیرزایی به صورت /ow/ به کار می‌روند.

فارسی	علیمیرزایی
/?âb/	/?ow/
/šab/	/šow/

۶- همخوان /b/ قبل از مصوت کشیده /â/ به همخوان /v/ تبدیل می‌شود.

فارسی	علیمیرزایی
/bâz/	/vâz/

۷-واج /u/ فارسی بین دو همخوان، در این گویش به صورت /o/ تلفظ می‌شود.

فارسی	علیمیرزایی
/gusfand/	/gospand/

۸-همخوان /h/، /?/ در خوشه پایانی حذف و مصوت قبل از آن کشیده می‌شود و این همان

کشش جبرانی است.

فارسی	علمیرزایی
/šahr/	/šār/
/mehr/	/mēr/
/naʔš/	/naš/
/zohr/	/zōr/

۹-واکه /â/ فارسی، قبل از خوشه همخوانی /nd/ در این گویش به صورت /o/ ظاهر می‌شود.

فارسی	علمیرزایی
/suzândan/	/sozondan/
/davândan/	/dovondan/

۱۰-در گویش علمیرزایی /h/، /t/، /d/ و /y/ پایانی از آخر واژه‌ها می‌افتد.

فارسی	علمیرزایی
/râh/	/râ/
/gusfand/	/gospan/
/deraxt/	/derax/

۱۱-واکه /â/ فارسی، پیش از همخوان /š/ غیرپایانی، بشرط آن که در یک هجا باشند، در این گویش به صورت /e/ ظاهر می‌شود.

فارسی	علمیرزایی
/bardâštan/	/vardeštan/

۱۲-واج /q/ فارسی در گویش علمیرزایی در مجاورت همخوان بی‌واک، واک خود را از دست می‌دهد و تبدیل به /x/ می‌شود.

فارسی	علمیرزایی
/vaqt/	/vaxt/
/naqše/	/naxše/

۱۳-در خوشه /واکه + همخوان+â/ فارسی، واج /â/ در این گویش به صورت /a/ ظاهر می‌شود.

فارسی	علیمیرزایی
/sâfi/	/safî/
/šâne/	/šana/
/âtaš/	/atiš/
/âxer/	/axer/

۱۴- واج /ž/ فارسی، در این گویش به صورت /j/ به کار می‌رود.

فارسی	علیمیرزایی
/žâkat/	/jâkat/

۱۸- واج /r/ فارسی در گویش علیمیرزایی بیشتر به صورت /l/ ظاهر می‌شود.

فارسی	علیمیرزایی
/divâr/	/difâl/
/parvâr/	/parvâl/

تشکر و قدردانی

از انجاییکه این مقاله بر پایه جمع اوری داده‌ها از گویشوران نوشته شده از همه افرادی که همکاری نموده اند تشکر و قدردانی می‌شود. همچنین این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی شماره ۲ مصوب شورای آموزشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد با عنوان " بررسی و توصیف ساخت آوایی گویش سرخس " می‌باشد.

کتابنامه

- ثمره، ید اله. (۱۳۸۵). *آواها و ساخت آوایی هجا*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- جهانگیری، نادر. (۱۳۶۵). «*لهجه شناسی و جغرافیا*». مجموعه مقالات سمینار جغرافی (شماره ۱). مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- حق شناس، علی محمد. (۱۳۶۷). *آوا شناسی*. تهران: موسسه انتشارات آگاه.
- زمردیان، رضا. (۱۳۷۹). *گرد آوری و توصیف گویش‌ها*. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.

زمردیان، رضا. *اصول فنولوژی و تطبیق آن بر گویش قاین*. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی. سامارین، ویلیام. (۱۹۶۷). *زبان‌شناسی عملی*، راهنمای بررسی گویش‌ها، ترجمه لطیف عطاردی. مرکز نشر دانشگاهی.

صادقی، علی اشرف. (۱۳۶۴). *مجموعه مقالات مردم‌شناسی ویژه شناسایی گویش‌های ایران (۱)*. مجله زبان‌شناسی. سال دوم. شماره اول.

یار محمدی، لطف‌الله. (۱۳۶۴). *درآمدی بر آواشناسی*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

Crystal, David. 1992. *A Dictionary Of Linguistics and Phonetics*. Cambridge: Blackwell

Petyt, Km. 1980. *The Study of Dialect*. London: The Trinity press .